

Nigar Fərhad qızı Əlizadə⁵⁶

SLAVYAN VƏ SAMİ DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ PARALELLƏRİ

Giriş. Dünya dilləri müxtəlif sistemlidir və tipoloji paralellərlə zəngindir. Müxtəlif sistemli dillərin tipoloji təhlil edilməsi, tədqiqatla cəlb eiməsi, onların oxşar və fərqli struktur tiplərinin müəyyənəşdirilməsinə şərait yaradır. Dünya dilləri arasında müxtəlif sistemli dillərdən sami dillər ilə slavyan dilləri arasında tipoloji paralellər mövcuddur. Məhz, müxtəlif sistemli olan bu dillər ailəsi dünyada bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ana dili hesab edilir.

İlk öncə qey etmək istərdik ki, Sami dil qrupu üç hissədən ibarətdir: şimal-qərbi Sami, şimal-şərqi Sami, cənub-qərbi Sami dilləridir.

Şimal-şərq Sami dilləri və ya Akkad iki ləhcədən ibarətdir. Bunlar qədimdə Mesopotamya ərazisində istifadə edilmiş Asur və Babil ləhcələridir. Şimal-qərb Sami budağına mənsub olan dillər qədim zamanlarda Suriya-Fələstin ərazisində istifadə olunub. Bu qol Amorit, Uqarit, Kənanlı, Moavit, İvrit və Arami dilləri daxil olur. Kənanlı dilinin bir qolu Kənanlı köçkünlərin Şimali Afrikaya gətirdiyi Punik dilidir, Arami isə Kənan dilini Suriyanın danışq dili və Akkad dilini Mesopotamiyanın danışq dili kimi dəyişmişdir. Cənub-qərbi Sami dilləri isə Cənubi ərəb dilləri, Ərəb dili, və Efiyopiya dilləridir [10].

Slavyan dil qrupu da həmçinin üç hissədən ibarətdir: şərq Slavyan dilləri, qərbi Slavyan dilləri, cənubi Slavyan dilləri.

Şərqi Slavyan dilləri -Rus dili, Ukrayna dili, Belarus dili; qərbi Slavyan dilləri -Polyak dili, Çex dili, Slovak dili; Cənubi Slavyan dilləri - Serb dili, Bolqar dili, Xorvat dili, Makedon dili, Bosniya dilidir.

Müasir dövrdə sami dilləri ilə slavyan dilləri arasındakı tipoloji oxşarlıqlar və fərqliliklərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Bu dillər tipoloji olaraq fərqli ailələrə aid olsalar da, bəzi struktural və semantik xüsusiyyətlərdə oxşarlıqlar nümayiş etdirirlər.

Aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq bütün dünya dilləri tipoloji quruluşuna görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Köksözlü dillər
2. Flektiv dillər
3. Aqlütinativ dillər
4. İnkorporlaşan (polisintetik) dillər [4, s. 58].

Flektiv (analitik) dillər qrupuna Hind-Avropa dilləri ailəsi daxildir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən flektiv və analitik dilləri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərin müəyyənəşdirilməsinə cəhd göstərilir. Flektiv termini mənşə etibarını ilə latın dilinə məxsusdur. Mənası əyilmə, dəyişmə deməkdir. Dilçilikdə sonluq,sözün son hissəsinin təsirlənməyə görə dəyişməsi, həmçinin daxili dəyişmə mənasında işlənir. Daxili dəyişmə zamanı sözün mənasında fərqlənmə baş verir. Məsələn, rus dilində 'ход (hərəkət) sözündən хаживать (yerimək) sözü düzəldilir. Хаживать sözünə əlavə etdikdə ухаживать (qulluq etmək), уход (gediş), выход (çıxış), вход (giriş) kimi sözlər yaranır [4, s. 60-61]. Məhz rus dili flektiv (analitik) dillər qrupuna aid edilərək Hind-Avropa dilləri ailəsindəndir.

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində müxtəlif dillərin qohum olması haqqında dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, aksentləşmə nəzəriyyəsinə tədqiq edən alimlər slavyan və Baltik dillərinin qohumluğu qeyd edir.

Sami-hami dilləri ilə hind-Avropa dilləri arasında qohumluq əlaqə və təsirlərinin mövcud olduğu sübuta yetirilmişdir.

Müasir dövrdə sami dilləri ilə slavyan dilləri arasındakı tipoloji paralelləri istər morfoloji, istər sintaktik, istər fonoloji və bir sıra leksik-qrammatik xüsusiyyətlərdə görmək mümkündür.

Bu tipoloji paralelləri sami dillərdən-ərəb dili ilə slavyan dillərindən rus dili təmsalında nümunələr göstərək.

Ərəb dili sami (hami) dillər ailəsinə mənsubdur [2, s. 5]. Sami dillərinin Cənub qrupunun Şimal bölməsinə daxildir. Qohum dillərdən qədim tarixi, geniş yayılması, fonetik-qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini bu günədək qoruyub saxlaması ilə fərqlənir. BMT-nin 6 rəsmi və işlək dilindən biridir [9].

Dünyanın ən çox yayılmış dillərindən biri — ümumi danışanların sayına görə beşinci, doğma dil kimi qəbul edənlər kimi sayca səkkizincidir. Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstanın rəsmi dili, Belarusun ikinci dövlət dilidir. Ən çox vətəni olan Rusiyada danışılır [11].

İlk öncə hər iki dil arasında tipoloji paraelləri onların morfoloji xüsusiyyətlərində görürük.

Ərəb dili əsasən flektiv quruluşa malikdir, yəni sözlər müxtəlif hallarda köklərə əlavə edilən şəkilçilər vasitəsilə dəyişir. Rus dili isə həm flektiv, həm də aglutinativ xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər dillərin morfoloji cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Rus və ərəb dilləri arasında fərqli dil ailələrinə mənsubluqdan irəli gələn əsas fərqlər olsa da qrammatik, fonetik və leksik xüsusiyyətlər baxımından bir sıra oxşarlıqlar da mövcuddur. Bu oxşarlıqlar həm bu dillərin öyrənilməsi, həm də onların tərcümə və tədqiqat işlərində qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır.

Hər iki dil sintaktik quruluşa malikdir. Belə ki, hər iki dil qrammatik söz qaydasında bəzi sərbəstliyə malikdir. Sami dilində söz sırası daha çox məna və vurğu ilə tənzimlənir, rus dilində isə hallandırma sistemi sözlərin funksiyasını təyin edir.

Rus və ərəb dillərinin leksik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə hər iki ildə bir çox leksik oxşarlıqlar var. Məsələn, ərəb dili əsasən kök və şəkilçi prinsipinə əsaslanır. Sözlər köklərdən törəyərək müxtəlif formalara düşür. Rus dilində

⁵⁶ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Email: nikki.aliza@gmail.com

də flektiv sistem mövcuddur, lakin rus dili daha çox prefikslərdən və şəkilçilərdən istifadə edir.

Demək olar ki, hal-hazırda müasir ərəb ədəbi dili əhalisi təqribi iki yüz milyona çatan ərəb ölkələrində dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Ədəbi dil ilə yanaşı, ərəb ölkələri üzrə çoxşaxəli dialekt və şivələri də mövcuddur. Dialekt və şivələr bir-birlərindən əsaslı şəkildə fərqləndikləri üçün müxtəlif ölkə ərəbləri bir-birini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Təhsili olmayan ərəblər isə ədəbi dildə danışanları başa düşə bilmirlər.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq əsasən texnoloji və elmi terminologiyada bir sıra paralellər mövcudur.

Lakin rus dilini əhali səlis şəkildə anlayır. Çünki dialekt və şivələr rus dilində çox da mürəkkəb deyil. Lügət tərkibi zəngin olan hər iki dilə beynəlxalq sözlərin əhəmiyyətli təsirləri mövcudur. Hər iki dildə Avropa mənşəli beynəlxalq terminlər istifadə olunur. Bu terminlər əsasən texnologiya, elm və mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Məsələn: Ərəb dilində: "kompyuter" (كمبيوتر), "telefon" (تلفون). Rus dilində: компьютер, телефон.

Ərəb və rus dilləri arasında fərqli dil ailələrinə mənsubluqdan irəli gələn əsas fərqlər olsa da, qrammatik, fonetik və mədəni xüsusiyyətlər baxımından bir sıra oxşarlıqlar mövcuddur. Bu oxşarlıqlar həm bu dillərin öyrənilməsi, həm də onların tərcümə və tədqiqat işlərində qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır.

Hər iki dildə yazılı ifadə məntiqi və qrammatik qaydalara əsaslanır. Orfoqrafiya qaydalarının qəlizliyi oxşar xüsusiyyət kimi qəbul edilə bilər.

Qeyd etmək istərdik ki, ərəb dili daha çox mürəkkəb yazı sistemində malikdir. Məsələn, ərəb dilində mətnin sağdan-sola yazılması və müxtəlif hərf formalarının olması, rus dilində isə hərflərin və vurğuların dəyişməsi oxucular üçün yazıda çətinlik yarada bilər.

Fonetik xüsusiyyətləri baxımından rus və ərəb dilləri arasında mühüm fərqli tipoloji xüsusiyyətlər nəzərə çarpmaqdadır. Məsələn, ərəb dili daha çox boğaz və uzunluq səslərinə malikdir. Rus dili isə sərt və yumşaq samitlərin birgə işlənməsi ilə seçilir. Rus dili isə boğaz səsləri az olan daha yumşaq bir fonetik xüsusiyyətə sahibdir [6, s. 45]. Bu kimi paralellər iki dilin fonoloji cəhətdən fərqli olduğunu göstərir.

Rus və ərəb dilləri arasında oxşar fonetik xüsusiyyətlərinə gəldikdə zəngin fonetik sistemə malikdir. Məsələn, ərəb dili "emfatik" tələffüz zamanı boğazda xüsusi vurğu yaradan səslərə malikdir. Ərəb dilində "ayn (ع)", "hə (ح)" kimi qırtlaq səsləri mövcuddur, bu da rus dilindəki bəzi boğazdan tələffüz edilən səslərlə müəyyən oxşarlıq təşkil edir (xüsusən "x" və "r" səsləri).

Hind-Avropa və slavyan dillərindəki II şəxsin təkisi ilə türk dillərindəki *se // *si əvəzliyindəki d // t // s səsləri yaxın səslərdir. Məsələn, rus. ты, fars. to "sən", alm. du "sən".

Rus və ərəb dillərində qrammatik kateqoriyalara gəldikdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ərəb dilində daha çox işlədilir. Rus dilində isə bu mənə qrammatik kateqoriyadan daha çox mətn və kontekst vasitəsilə ifadə olunur. Cins kateqoriyasında isə rus dilində isimlərin kişi, qadın və orta cins formaları mövcuddur [7, s. 32]. Ərəb dilində isə kişi və qadın cinsləri fərqləndirilir. Bu da müəyyən oxşarlıq yaradır.

Hər iki dildə vurğu əhəmiyyətlidir. Vurğunun düzgün deyilişinə riayət edilməzsə mənalar fərqli anlaşılır. Hər iki dildə vurğunun sözlərin mənasına və cümlənin ritminə təsiri böyükdür.

Həm ərəb, həm də rus dili təsriflər sistemində malikdir. Ərəb dilində fellər qrammatik şəxs, zaman və növ üzrə təsrif edilir. Rus dilində isə fellər şəxs, zaman və cinsə görə dəyişir. Hər iki dildə mürəkkəb cümlə quruluşu geniş yayılmışdır. Məsələn, tabeli mürəkkəb cümlələrdə səbəb-nəticə və şərt əlaqələri ifadə edilir. Hər iki dildə mürəkkəb təsviri ifadələrdən geniş istifadə edilir.

Hər iki dildə söz sırası axıcıdır. Ərəb dilində əsasən fel-mübtəda-xəbər, rus dilində isə mübtəda-xəbər sırası əsasdır, lakin cümlə vurğusuna görə dəyişə bilər.

Nəticə. Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, dünya dilləri arasında müxtəlif sistemli dillərdən sami dillər ilə slavyan dilləri arasında tipoloji paralellər labüddür. Xüsusilə, slavyan dilləri ailəsinə mənsub rus dili ilə sami dillər ailəsinə mənsub ərəb dili arasında bir sıra tipoloji paralellər istisna deyildir. Onların qrammatik quruluşu, fonetikasi, sintaksisi və semantikasi kimi xüsusiyyətləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər geniş tədqiq olunmuşdur. Müasir dilçilik tədqiqatları göstərir ki, müxtəlif dil ailələrindən olmalarına baxmayaraq, ərəb və rus dilləri bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin müasir dilçiliyin formalaşmasında müəyyən dərəcədə ümumi sosiolingvistik və sosial-mədəni təsirləri tipoloji paralelləri mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.
2. Məmmədov Ə. Ərəb dili. Bakı: BDU, 1992.
3. Rəcəbov Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
4. Yusifov M. Linqvistik tipologiya: Dillərarası mütəəkkil və təkəkkür tipologiyası, Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
5. Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazikovedenie, Moskva: Prosveschenie, 1967.
6. Severtyan E. Fonetika turetskogo yazıka literaturnogo yazıka, Moskva, 1955.
7. Kononov A.N. Qrammatika turetskogo yazıka, Moskva–Leningrad: Izdatelstvo akademii nauk, 1941.
8. Boqorodskiy V.A. Oçerki po yazikovedeniyu i russkom yazıke, Moskva, 1939.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99b_dili
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Sami_dill%C9%99ri
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Rus_dili

Açar sözlər: Sami dilləri, slavyan dilləri, tipologiya, dilçilik, xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: Семитские языки, славянские языки, типология, языкознание, особенности.

Key words: Semitic languages, Slavic languages, typology, linguistics, features.

Xülasə

Dünya dilləri arasında müxtəlif sistemli dillərdən sami dillər ilə slavyan dilləri arasında tipoloji paralellər mövcuddur. Xüsusilə, slavyan dilləri ailəsinə mənsub rus dili ilə sami dillər ailəsinə mənsub ərəb dili arasında bir sıra tipoloji paralellər istisna deyildir. Məqalədə onların qrammatik quruluşu, fonetikasi, sintaksisi və semantikasi kimi xüsusiyyətləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər geniş tədqiq olunmuşdur.

Типология параллели славянских и полужыков

Резюме

Среди языков мира имеются типологические параллели между семитскими языками и славянскими языками из разных языковых систем. В частности, не исключен ряд типологических параллелей между русским языком, принадлежащим к семье славянских языков, и арабским языком, принадлежащим к семье семитских языков.

В статье подробно исследованы сходства и различия между их особенностями, такими как грамматическая структура, фонетика, синтаксис и семантика.

Typology parallels of slavic and semi languages

Summary

Among the languages of the world, there are typological parallels between Semitic languages and Slavic languages from different system languages. In particular, a number of typological parallels between the Russian language belonging to the family of Slavic languages and the Arabic language belonging to the family of Semitic languages are not excluded.

Similarities and differences between their features such as grammatical structure, phonetics, syntax and semantics have been extensively studied in the article.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent L.M.Bayramova